

تحلیل اجتماعی مهریه در ایران

همراه با نگاهی گذرا بر مهرنامه های عصر قاجاریه در بیرجند

ابوالفضل اکبری^۱

آتوسا افسر^۲

چکیده

تحقیق حاضر در پی بررسی عوامل مؤثر در علل افزایش مهریه، بررسی نحوه پیدایش آن در تمدن‌های پیشین تا به حال و کارکردهای مهریه در جامعه اسلامی ایران می‌باشد. تعیین و پرداخت مهریه سبب افزایش پای بندی به زندگی، افزایش اعتماد زوجین به هم، ارتقای عزت نفس زنان، تا حدی مهار طلاق و هم چنین باعث کنترل تمایلات نوجوانانه مردان و پشتوانه‌ی اقتصادی زن پس از طلاق و افزایش امنیت روانی - اجتماعی آنان می‌شود. از طرفی، این تحقیق علاوه بر ذکر کارکردهای مثبت مهریه در نظر دارد کارکردهای منفی آن را نیز مانند تضعیف اعتماد اجتماعی، افزایش چشم و همچشمی‌ها، نداشتن حد و مرز برای میزان مهریه، افزایش سن ازدواج، کاهش نرخ ازدواج و تحمل اجباری زندگی‌های تصنعی را بررسی نماید. در راستای اهداف از نظریات مبادله و کارکردگرایی برای تحلیل مهریه از لحاظ جامعه شناسی و مردم شناسی استفاده شده است. در ضمن سعی شده است از لحاظ حقوقی - شرعی - اجتماعی به تبیین و تحلیل مهریه در ایران پرداخته و تاکید بر این امر دارد که مهریه یک حق طبیعی به حساب می‌آید، کسی حق محدود نمودن آن را ندارد؛ زیرا که خداوند آن را در مقام تکوین برای زنان به ودیعه گذاشته است.

واژگان کلیدی: زن، مهریه، حقوق خانواده.

^۱. استادیار مردم شناسی دانشگاه آزاد اسلامی تهران. (واحد مرکز)

^۲. دانشجوی کارشناسی ارشد مردم شناسی دانشگاه آزاد اسلامی تهران. (واحد مرکز)، نویسنده مسئول. Atousa.afsar@gmail.com

قانون خلقت جمال و غرور بی نیازی را در جانب زن و نیازمندی و طلب عشق و تغزل را در جانب مرد قرار داده است. ضعف زن در مقابل نیرومندی بدنی مرد، موجب شده که همواره مرد از زن خواستگاری می‌کرده است. زن توانسته است با همه ناتوانی جسمی مرد را به عنوان خواستگار به آستانه خود بکشاند، مردها را به رقابت با یکدیگر وارد کند. با خارج کردن خود از دسترس مرد، عشق رمانتیک بوجود می‌آورد. مجنون‌ها را به دنبال لیلی‌ها بدواند و آنگاه که تن به ازدواج با مرد دهد عطیه و پیش‌کشی از او به عنوان نشانه‌ای از صداقت دریافت کند. مهر به زن شخصیت می‌دهد، ارزش معنوی مهر برای زن بیش از ارزش مادی آن است.

نوشتار حاضر درصدد است تا این پدیده (مهر به عنوان حق طبیعی زن در جامعه) را از منظر مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی که در مقایسه با بررسی‌های انجام شده کاری نسبتاً جدید و بالطبع در مظان کاستی‌ها و نقایص است مورد مطالعه قرار دهد.

تعریف مفاهیم

مهر در لغت - در کتب فقهی افزون بر واژه مهر که ظاهراً رایج‌ترین اصطلاح روایی و فقهی است و کاربرد آن در عرف متشرعان نیز بیشتر از واژگان دیگر است، لغات دیگری چون الصداق، الصدقه، النحله و... به کار رفته است. در فارسی نیز (لغت نامه دهخدا) با الفاظی چون مهر (جمع مهور و مهوره)، کابین، دست پیمان، بضع صداق، شیربها و روی گشان، از آن تعبیر می‌شود. یکی از مورخان در توضیح اصل ریشه واژه مهر می‌نویسد: اصل این لغت سامی و مشتق از موهار است که پس از انتقال از لغت عبری (قیمت و بهای زن) به زبان عربی، عنوان مهر یافته است.

دائرة المعارف نویسان انگلیسی نیز واژه‌های 'of bride', 'price', 'mahr', 'dowry' را در معرفی این حق مالی به کار برده‌اند.

مهریه در اصطلاح عبارت از مال معین است یا چیزی که جایگزین مال باشد که در زمان عقد نکاح از طرف مرد به زن داده می‌شود یا مرد متعهد به پرداخت آن می‌شود. طبق تعریف دائرة المعارف اسلامی، مهریه در شرع اسلامی به معنای هدیه‌ای است که داماد باید هنگام عقد ازدواج، پرداخت آن را به عروس متعهد گردد (شرف الدین: ۱۳۸۰، ص ۵۰). مهریه در این تحقیق، اقلام، اجناس، املاک، مبالغ و... است که زن در طول دوران ازدواج دائم می‌تواند از همسر خود مطالبه نماید (عندالمطالبه)

تاریخچه مهریه

در این پژوهش ابتدا سعی شده مهریه را در تمدن‌های قبل از اسلام و بعد از اسلام مطرح نموده و سپس جایگاه آن را در کلیه ادیان پیشین با هم مقایسه کنیم.

یونان باستان (عصر پهلوانی)

در یونان باستان نیز پرداخت مهر به تعبیر برخی نویسندگان، پرداخت قیمت بهای زن به عنوان یکی از سنن رایج در انعقاد پیمان زناشویی، معمول بوده است. هومر در ادیسه می‌نویسد: کسانی که می‌خواهند دل زنی بزرگ زاده، دختر مردی دارا را بدست آورند، با یکدیگر هم چشمی می‌کنند. خود گاوها و میش‌های پروار می‌آورند تا نامزدشان از مهمانان گرامی خوب پذیرایی کند. پیشکش‌های گران بها به او می‌دهند، اما بی آنکه برتریشان ارزشی داشته باشد (هومر، ۱۳۶۸: ۴۱۴-۴۱۵).

هند

در هند نیز آن گونه که از آیین زرتشت بر می‌آید، سنت اعطای مهر کم و بیش رواج داشته است، هرچند تعمیم آن به همه ادیان و نحله‌های زنده و فعال آن دیار و ادعای وجود آن در همه عرف‌های مذهبی و غیر مذهبی رایج، از سندیت کافی برخوردار نیست (شرف‌الدین، ۱۳۸۰: ۶۷).

ایران باستان

در جامعه ایران قبل از اسلام نیز مهر، کم و بیش جریان داشته که در اسناد جمع آوری شده از جایگاه مهر در آیین زرتشتی به عنوان دین رسمی جامعه ایران باستان نمونه‌هایی از آن دیده می‌شود که در این پژوهش سعی دارم با تفصیل بیشتری بدان‌ها بپردازم. در گذشته دور بر طبق اسناد، "دختران را باید به محض رسیدن به سن بلوغ شوهر می‌دادند که از تولید مثل جلوگیری نشده باشد. پدر با شوهر دادن دختر خود، کلیه حقوقی را که بر دختر و وظایفی را که در مقابل او داشته را به شوهر انتقال می‌داد و در مقابل این انتقال مبلغی پول یا مال غیر نقدی به صورت هدیه (مهریه) می‌گرفت، لکن اگر بعداً عیب مسلمی از قبیل نازا بودن در دختر دیده می‌شد، شوهر می‌توانست مبلغی را که داده استرداد کند و زن را هم طلاق دهد" (صدری، ۱۳۴۸: ۴۵).

خاور دور (چین)

ویل دورانت^۱ (۱۳۶۷: ۸۵۵)، در این باره می‌نویسد: "پدر داماد ارمغانی شایسته برای پدر عروس می‌فرستاد و عروس در عوض، جهیزیه‌ای پر مایه با خود به خانه داماد می‌آورد. خانواده‌های عروس و داماد نیز هدیه‌هایی مبادله می‌کردند."

جزیره العرب

در عربستان قبل از اسلام، زن وضع مخصوصی داشت و نه تنها شخصیت و حقوقی برای زن قائل نبودند، بلکه اصولاً با خودش هم مخالفت داشتند. به طوری که تاریخ حکایت دارد، اعراب داشتن دختر را ننگ و عار تلقی، و به وسایل مختلف او را از بین می‌بردند. تا جایی که زن در عربستان کمیاب شد و نکاح (ضمد) رواج پیدا کرد. نکاح ضمد، نکاحی بود که چند نفر مرد با یک زن ازدواج می‌کردند و در صورتی که زن حامله می‌شد پس از وضع حمل، طفل او به هر یک از آنان شباهت داشت، شخص مزبور به عنوان پدر معرفی می‌گردید. در آن زمان مهر متعلق به پدر بوده و دختر حقی بر آن نداشت و چون پدر با تزویج دختر خود و مرگ او مال خود را زیاد می‌کرد، لذا دختر را نافجه می‌گفتند. اعراب در زمان جاهلیت، از دادن دختران خود به غیر از مردان قبیله، امتناع داشتند مگر در صورتی که داماد به پرداخت مهریه زیادتری راضی می‌شد که در این حالت، پدر دختر با ازدواج او موافقت می‌نمود (پولادی، ۱۳۸۳: ۴۸-۴۹).

مهر در زمان ظهور اسلام

هنگامی که دین اسلام ظهور کرد، وضعیت زن در ردیف سایر امور اجتماعی کاملاً تغییر یافت. قرآن کریم که حاوی دستورات پرارزش فردی و اجتماعی است، در کنار سیره پیغمبر اسلام (ص)، هر رسمی را که موجب تضییع حقوق اجتماعی و اقتصادی زنان می‌شد، منسوخ کرد. زن در نظام فردی، اجتماعی دین اسلام، شخصیت و ارزش به خود گرفت و رسوم زشت جاهلیت رنگ باخت. چون حقوق اسلام اهمیت فراوانی برای نکاح قایل شده، لذا احکام خاصی برای آن وضع کرد، که یکی از مهمترین آن احکام، مهر است. مهر از جمله موضوعات حقوقی است که جنبه‌ی امضایی دارد و از سنت‌ها و عرف‌های متداول قبل از اسلام بوده که مورد تأیید شرع مقدس قرار گرفته است. اسلام، زن را از نوع قبیله، نواحی و محرمات و دشمنان جاهلی رهانید و به او

^۱. Will Durant

اختیاراتی اساسی بخشید و به وی مجال و امکان داد تا آزادی‌های دیگر از قبیل آزادی‌های حقوقی، سیاسی، اجتماعی، حق کار و غیره ... را کسب کند (همان: ۵۰-۵۱).

شهید مطهری در سیر تحولی مهریه به پنج مرحله اشاره می‌کند:

۱- مرحله مادر شاهی: مرحله‌ای از تاریخ که جوانان ناچار بودند همسر خویش را از غیر هم‌خون خود برگزینند. آنان به نقش خود در تولید فرزند واقف نبودند، بنابراین با اینکه شباهت فرزندان را با خود احساس می‌کردند، ولی در عین حال آنان را فرزندان همسر می‌شناختند. از این رو این دوره را دوره مادر شاهی می‌نامند.

۲- دوره پدر شاهی: مرحله‌ای است که مرد به نقش خویش در تولید فرزند آگاه گشته و سعی کرد ریاست خانواده را بر عهده بگیرد. در این دوره مردان از قبایل دیگر زن می‌گرفتند و چون میان قبایل حالت جنگ وجود داشت همسر خود را از آن قبیله می‌ربودند.

۳- در مرحله سوم زمانی است که صلح جای جنگ را گرفته و دیگر رسم ربودن همسر از میان رفته بود و مرد مجبور بود برای انتخاب همسر، مدتی را برای پدر زنش کار کند تا موفق به انتخاب همسر شود.

۴- در مرحله‌ای مرد به این نتیجه رسید که بجای کار کردن برای پدر زن آینده خویش، بهتر است هدیه‌ای در قالب پیشکش به وی تقدیم نماید و بدین ترتیب "مهریه" پیدا شد. در این دوره نگاه اجتماع به زن نگاه اقتصادی بوده است که نیازهای جنسی مرد را تامین می‌کرد، بنابراین محصول کار وی متعلق به دیگری، یعنی پدر و برادر بوده است.

۵- مرحله پنجمی نیز وجود دارد که مربوط به دوره بعد از ظهور اسلام است که البته جامعه شناسان به آن اشاره نمی‌کنند. در این مرحله هدیه یا مهریه‌ای که مرد پرداخت می‌کند، متعلق به خود زن است و به جز او هیچکس حقی در آن ندارد (شرف الدین، ۱۳۸۰: ۶۸).

چهارچوب نظری

نظریه کارکرد گرای

این نظریه بیشتر در حوزه مردم شناسی رواج دارد و بر نیازهای کنش گران و انواع ساخت‌های پهن همچون نهادهای اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی که به عنوان پاسخ‌های کارکردی به این نیازها پدید آمدند و نیز عناصر موجود در درون یک نظام ساختی، تأکید می‌شود. طبق نظریه کارکردگرایی هر فرهنگ مجموعه

به هم پیوسته، یگانه و نسبتاً منسجمی است که باید آن را به عنوان یک کل ملاحظه و تبیین کرد. از این رو جدا کردن یک عنصر یا ویژگی‌های فرهنگی در صورتی که خارج از موقعیت و جایگاه ساختاریشان در مجموعه مربوط و به گونه‌ای مستقل از ارتباط با سایر عناصر فرهنگی ملاحظه شوند، پدیده‌هایی بی معنا و غیر قابل تفسیر خواهند بود (کوزر، ۱۳۸۰: ۲۰۲).

براساس این چارچوب

- هرگاه در بین عناصر و اجزای یک مجموعه که کلیت آن مورد نظر است رابطه‌ای نسبتاً ثابت و پا برجا برقرار باشد به مفهوم ساخت می‌رسیم.

- ساخت عبارت از روابط و انگاره‌های اجتماعی نسبتاً بادوام است، از این رو پدیده‌های اجتماعی از قبیل آداب و رسوم یا نهادهایی مانند نهادهای سیاسی، اقتصادی، مذهبی و فرهنگی هر یک ساخت معینی دارند و در دوام و بقای کل نظام اجتماعی سهیمند.

- هر جامعه به واسطه فرهنگ اصیل و انحصاری خود، از دیگر جوامع مشخص و متمایز است و آنچه فرهنگ یک جامعه را اصیل و متمایز می‌سازد، ترکیب خاص میان اجزای آن، جایگاه هر عنصر در مجموعه و نحوه ارتباط و پیوستگی این عناصر با یکدیگر است (شرف الدین، ۱۳۸۰: ۲۷).

با بهره گیری از این نظریه می‌توان جایگاه مهر را در ارتباط با سایر عناصر موجود در نهاد خانواده، به عنوان یکی از نیازهای محوری در نظام اجتماعی موجود یا نظام حقوقی خانواده در اسلام فهمید و در خصوص موقعیت ساختی و نقش و اهمیت آن در این مجموعه نظریه پردازی کرد.

نظریه مبادله

یکی دیگر از چارچوب‌های نظری که در این مطالعه و در فهم برخی آرای منقول به نوعی به آن ارجاع شده، نظریه "مبادله" (عمدتاً با تکیه بر دیدگاه لویی اشتروس^۱ مردم شناس فرانسوی) است. از دید نظریه پردازان مبادله، انسان‌ها موجوداتی هستند که هدف و مقصود دارند. آن‌ها هزینه‌های هر یک از جایگزین‌های گوناگون را برای محقق ساختن اهداف مذکور محاسبه می‌کنند. ما موجوداتی هستیم که تلاش می‌کنیم تا در یک وضعیت از یکسو، منفعتی را جلب کرده و از سوی دیگر، هزینه‌ها را کاهش دهیم. برای نظریه پردازان مبادله در نهایت همه روابط اجتماعی عبارتند از مبادلاتی که صورت می‌گیرد بین

^۱. Levi Strauss

عاملانی که برای گرفتن منافع از یکدیگر، هزینه‌هایی را متحمل شده و نسبت هزینه و سود را محاسبه می‌کنند (ترنر، ۱۳۷۸: ۵۵). این نظریه مهریه را همچون مبادله نوعی داد و ستد اجتماعی می‌داند که می‌تواند کارکرد مثبت یا منفی داشته باشد کارکرد مثبت آن ارضای نیازهای روانی، وظیفه شناسی و احساس وابستگی فرد به زندگی است. کارکرد منفی مهریه، افزایش سن ازدواج، تغییر در نوع همسرگزینی، ایجاد خصومت و دشمنی، تحمل اجباری زندگی‌های تصنعی، تحت الشعاع قرار گرفتن ارزش‌های دینی، احتمال سوداگری می‌باشد.

آثار و کارکردهای اجتماعی مهریه

دورکیم^۱ میان پیامدهای کارکردی و انگیزش‌های فردی، آشکارا تمایز قائل می‌شود. در تبیین واقعیت اجتماعی، نشان دادن علت آن کافی نیست بلکه ما باید در بیشتر موارد، کارکرد آن واقعیت را در تثبیت سازمان اجتماعی نشان دهیم (کوزر، ۱۳۸۰: ۲۰۲). بنابراین باید میان کارکردهای افزایش مهریه و دلایل افزایش آن تمایز قائل شده و هر کدام را به طور جداگانه بررسی نمود.

آثار و کارکرد های مثبت مهریه

۱- مهر، پاداش اختصاصی بودن زن

حساسیت اسلام در خصوص طهارت مولد و حفظ انساب، ارضای تمایلات طبیعی، تربیت و تزکیه نفوس، رفع زمینه‌های آلودگی جنسی و هیجانات و التهابات ناشی از آن، ریشه کن ساختن اصطکاک‌های بنیان کن ناشی از آزادی در ارضای تمایلات جنسی، استحکام خانواده با توجه به نقش و تأثیر آن در تأمین نیازهای گوناگون فردی و اجتماعی موجب شده تا در ارضای درست این گزینه اصیل و محوری، سیاست‌های خاصی را اتخاذ کند. الگوی کام جویی انحصاری (در ناحیه زن) به عنوان تنها طریق مشروع جهت ارضای این میل طبیعی و طرد همه طرق متصور دیگر در راستای تأمین مطلوبات پیشین تدارک شده است. بر همین اساس، قواعد و ضوابط خاصی را در جهت ایجاد و ابقای این ساختار وضع کرده و همگان را از طریق الزامات حقوقی و اخلاقی به رعایت آن مکلف ساخته است. مهر نیز یکی از لوازم اقتصادی این پیوند است که در دو ناحیه ایجاد (به عنوان میزان وفاداری و علاقه مندی مرد) و ابقا (از طریق افزایش اطمینان روانی زن و

^۱. Durkheim

یک سوی سازی تعلقات او در نتیجه افزایش ضریب استحکام خانوادگی) ایفای نقش می‌کند (شرف الدین، ۱۳۸۰: ۲۳۸).

۲- مهر، وثیقه‌ای در مقابل حق طلاق

برخی نیز مهر را وثیقه‌ای مالی در مقابل حق طلاق مرد یا ابزاری اقتصادی جهت کنترل تمایلات نوجویانه و دوباره یا چند باره گزینی مرد، ایجاد مانع در راه اعمال این حق به عنوان تنها راه پایان دادن به اختلافات فی مابین یا احیاناً تمسک به آن در راستای اجرای سیاست‌های ظالمانه به جای اتخاذ تدابیر خردمندانه می‌دانند. این نظریه معتقد است که عقد نکاح هر چند هم چون همه عقود رایج با رضایت و توافق طرفین انعقاد می‌یابد اما در ناحیه فسخ و انحلال یک طرفه بوده به اصطلاح فقهی شکل ایقاع به خود می‌گیرد. این تغییر ماهوی در الگوی تعامل حقوقی آن‌ها در قالب محوریت بلامنازع اراده مرد و اعطای حق طلاق انحصاری به وی نمایان شده است. این امتیاز حقوقی هر چند بر مبنای برخی از خسارت‌های ناشی از وقوع طلاق (همچون پرداخت مهر) توجیه می‌شود اما تبعات روانی و اجتماعی آن انکارناپذیر است.

۳- مهر و نقش آن به عنوان بیمه اجتماعی

طبق این نگرش فلسفه وجوب مهر، از میان بردن یا کاهش مخاطرات زن در خصوص مشکلات ناشی از بروز حوادث غیرقابل پیش بینی و در نتیجه، وقوع طلاق و اضمحلال بنیان خانوادگی است. احساس انقطاع زن از خانواده پدری پس از ازدواج، مشکلات متعدد ناشی از رجوع مجدد او به مأوای پیش در فرض وقوع طلاق (همچون فروپاشی خانواده پدری و استقلال برادران و خواهران و سایر معذورات متعارف)، کاهش ارزش و اعتبار اجتماعی زن مطلقه و تنزل بخت او برای ازدواج مجدد، غالباً عدم اشتغال به فعالیت‌های بیرونی و برخورداری از حقوق و مزایای شغلی (خصوصاً در عرفای پیشین)، فقدان بیمه‌های اجتماعی، مشکلات روانی، اجتماعی، اقتصادی و امنیتی ناشی از استمرار زندگی زن به صورت مستقل، احیاناً مشکلات ناشی از سرپرستی فرزندان و... همواره توان او در رویارویی با مصائب سهمگین زندگی مشترک به بالاترین حد ممکن ارتقا می‌بخشد و ادامه زندگی زناشویی را به رغم مشکلات آن خصوصاً مشکلات ناشی از زورگویی و بی‌عدالتی مرد تحمل پذیر می‌ساخت. به تعبیر دیگر، خوف از وقوع طلاق و تصور تبعات سهمگین آن از یک سو، و احساس تنهایی و عجز زن از رویارویی با آن‌ها از سوی دیگر، رفته رفته زن را به ارتقای ظرفیت پذیرش، سعه صدر، صبوری، تحمل تحسین برانگیز مصایب و به طور کلی ایجاد و تقویت روحیه سوختن و ساختن سوق می‌داد. برای جامعه‌هایی که طلاق مشروع است چون مرد و زن ملزم نیستند در هر شرایط

خلقی و روحی ناسازگار و جسمی مانند عقیم بودن تا آخر عمر با هم باشند، این گونه تضمین و تأمین، بیش از نفقه باشد تا با بهانه‌های نا به جا از هم جدا نشوند و اگر با شرایط خاص و محدود کننده از هم جدا شدند آینده زنان تأمین شود... تشریح کلی طلاق و مهر ناظر به استحکام پیمان ازدواج و تحکیم خانواده و استقلال مالی زن است تا اگر به ناچار از هم جدا شدند هر یک از زن و مرد به زندگی پایدار و مشروع و انسانی دیگر وارد شوند. از نظر قرآن، نه زن کالا و نه مهر ثمن است. زن مقام واقعی خود را دارد و مهر، نحله و برای آبرو، شرافت، تضمین و تأمین زندگی زن و مانعی از طلاق است (طالقانی، ۱۳۶۰: ۷۲).

۴- مهر، پاسخی به هزینه‌های ضروری ثانوی

درک موقعیت و شخصیت اجتماعی زن و توجه به وظایف و مسؤولیت‌های جانبی و نیز انتظارات و توقعات متعددی که در هر عرف بسته به رتبه پایگاهی او امکان طرح می‌یابد، ما را به فلسفه تشریح مهر واقف می‌سازد. از جمله این وظایف و انتظارات در عرف رایج، پرداخت صدقات واجب و مستحب، رفع نیاز از وابستگان مستمند، مشارکت در فعالیت‌های خیر خواهانه و نوع دوستانه اجتماعی، تأمین هزینه‌های لازم جهت تحصیل کمالات و فضایی چون علم اندوزی، تأمین مخارج درمان، لزوم اعطای تحف و هدایا در موارد مقتضی، تفریح و سیاحت و ... هستند که در راستای ارضای علایق شخصی و اجابت توقعات و انتظارات اجتماعی ضرورت طرح مطرح می‌شود (شرف الدین، ۱۳۸۰: ۲۵۵).

۵- مهر و نقش تقابلی آن با استمتاع

نظریه مورد نظر در توجیه این حقیقت که استمتاع، امری مشترک میان زوجین بوده، پرداخت مهر از سوی مرد هر چند با الزام قانونی پیش از هر چیز نشانه صداقت اوست و به انگیزه تشکر و قدردانی از اجابت تقاضای او از طرف زن به صورت بلاعوض به وی پرداخت می‌شود معتقد است که استمتاع هر چند به عنوان یک هدف یا نتیجه مشترک تلقی می‌شود اما تفاوت روشنی میان زوجین در این جریان وجود ندارد. مرد از موضع فاعلی و زن از موضع انفعالی، مرد از موضع مطالبه حق و زن از موضع ادای تکلیف در این جریان وارد می‌شود. مهر پاداشی است که مرد در مقابل دستیابی به حق استمتاع به پرداخت آن مأمور شده است (همان ۲۵۷:).

۶- مهر، پاداش فعالیت‌های مبتنی بر تقسیم کار طبیعی

برخی از محققان بر اساس تحلیلی که در خصوص ارتباط میان هست‌ها و بایدها و ارجاع نظام تشریح به نظام تکوین و در نتیجه، اثبات مبنای طبیعی برای حقوق اسلامی دارند حقوق خانواده و تفاوت میان حقوق زن و مرد را بر اساس همین اصل بنیانی توجیه می‌کنند. به نظر ایشان، مهر پاداشی است که در راستای ایفای نقش‌ها و مسؤولیت‌های مبنی بر تقسیم کار طبیعی و از باب قدرشناسی از زحمات زن به وی پرداخت می‌شود.

یکی از مردم شناسان در تبیین سنت اعطای هدیه و اهداف و ویژگی‌های آن می‌نویسد: به نظر مارسل موس^۱ بخشش و هدیه‌ای که امروز در بین جوامع اعم از سنتی یا صنعتی رایج است بازمانده شیوه توازن کالا و داد و ستدی است که در جوامع اولیه وجود داشته، در هدیه دادن‌ها هر دو طرف بدون اینکه نرخی را مشخص کرده باشند با حسابگری دو کالای رد و بدل شده را مقایسه و ارزیابی می‌کنند. به نظر وی این امر مبادله‌ای است که آشنایی و خویشاوندی و آداب و سنن اجازه نمی‌دهد آشکارا مطرح شود در نتیجه، این حسابگری تقریبی، تضمینی و پوشیده صورت می‌گیرد (همان: ۲۵۷).

۷- مهر، هدیه‌ای جهت توسعه شبکه خویشاوندی

به نظر برخی محققان، ازدواج بیش از هر چیزی نوعی مبادله اجتماعی است و همواره به عنوان ابزاری مهم در جهت ایجاد و استحکام پیوندهای اجتماعی ایفای نقش می‌کرده است. لوی اشتروس می‌نویسد: برون همسری داد و ستدی است که پایه روابط هم زیستی کلان‌ها است (همان: ۱۷۴).

این نظریه نیز همچون نظریات دیگری که بر جنبه هدیه بودن مهر تأکید دارند، در تلاش برای تحلیل فلسفه وجودی این هدیه الزامی است.

۸- مهر، اجاره بهای خدمات زن

در توضیح این نظریه باید گفت: زن با ازدواج دائم به عنوان رایج‌ترین الگوی زناشویی، خود را برای ایفای طیف وسیعی از مسؤولیت‌های گوناگون مهیا می‌سازد که شرع و عرف، وی را به انجام آن ملزم ساخته است. ایفای این پیوند و استمرار ارتباطات صمیمانه و مطلوب در محیط خانواده تا حد زیاد به میزان موفقیت زن در تأمین مخلصانه این قبیل انتظارات و سازگاری درخور و مناسب با اوضاع و شرایطی است که مقتضیات خویش را بر وی تحمیل کرده است. زن در ازای انجام حجم قابل توجه فعالیت‌های خانگی، نه

^۱. Marcel Mauss

حقوقی را مستقیماً مطالبه و دریافت می‌کند و نه از کسی چشم داشت بیمه، بازنشستگی و ... را دارد. تأمین درست انتظارات اجتماعی و ابراز همسویی کامل با سنت‌های حاکم، عمده ترین محرک او در تن دادن به ایفای وظایف فوق است (شرف الدین، ۱۳۸۰: ۲۷۲).

۹- مهر، راهی برای تثبیت غیر مستقیم خانواده

توجیه دیگر مهر، ارتقای تعهد و ایجاد حساسیت مسئولانه در وابستگان درجه اول زوجین، بویژه شوهر برای تحکیم و تثبیت هرچه بیشتر خانواده جدیدالتأسیس است. ازدواج در گذشته بیشتر با هدف گسترش شبکه خویشاوندی و عمدتاً با مشارکت و انتخاب بزرگان قوم یا فامیل بر محوریت صلاح دید آنها صورت می‌پذیرفته است. مشترک بودن اموال خانوادگی و فقدان تملک اختصاصی، همواره فرد واجد شرایط ازدواج را برای تأمین هزینه‌های ازدواج از جمله مهر به دیگر اعضا و به تبع تحصیل رضایت آنها، وابسته می‌ساخته است. تأمین هزینه‌ها از سوی دیگران و از طریق ثروت مشترک، همواره باعث می‌شد تا افزون بر محدود کردن تمایلات تنوع جویانه و امکان تجدید فرآش‌های مکرر، ثبات و استحکام ازدواج جدید الوقوع را نیز تأمین کند (همانجا).

۱۰- مهر به عنوان یک ارزش نمادین

هدیه بودن مهریه و برخورداری از ارزش نمادین آن (یا به اصطلاح داشتن خصیصه فرا اقتصادی و غیر انتفاعی)، به عنوان اصل مهم، با انتظار تحقق آثار و پیامدهای روانی و اجتماعی مورد نظر عرف (در صورتی که ارزش مادی قابل توجهی داشته باشد) هم چون ارتقای حیثیت و اعتبار اجتماعی زن، بالا بردن تشریفات ازدواج و ایجاد محدودیت در مسیر شکل‌گیری ازدواج مجدد، تثبیت خانواده را به دنبال دارد (همان: ۳۰۵).

۱۱- ارضای نیاز فکری

مهریه به عنوان یک سنت اجتماعی در پاسخ به نیاز فکری زن در راستای فکر عزت و احترام وی، نقش مهمی در تعدیل روابط میان زن و مرد ایفا می‌کند. از آنجا که قدرت کنترل زن بر غرائز خود بیشتر از مردان است لذا عزت و احترام خود را در این می‌بیند که از این فرصت استفاده کرده با دوری از دسترسی مرد، خود را به یک موجود گرانبها و با ارزش تبدیل کند و بدین وسیله مردم را به گونه‌های مختلف از جمله خواستگاری به سوی خود بکشاند و نمی‌خواهد خود را بصورت رایگان در اختیار مرد قرار دهد. بدین سبب مرد را مجبور می‌کند برای دسترسی به او، هدیه‌ای را به عنوان مهریه به وی تقدیم کند (شرف الدین، ۱۳۸۰: ۳۰۶).

برخی از جامعه شناسان مهریه را یک وسیله تضمینی می‌دانند که در عین حال که هیچ ضمانت اجرایی ندارد، ولی یک احساس امنیت در فرد بوجود می‌آورد. هم چنین به سبب احتمال طلاق و عدم حمایت جامعه از طریق قانون با ایجاد امکانات کسب درآمد برای زن مطلقه، دختر و خانواده او به راه حل‌های فردی کشیده می‌شوند از این رو زنی که ازدواج می‌کند، تنها از طریق مهریه بالا می‌تواند از وقوع طلاق جلوگیری کرده یا زندگی پس از طلاق را برای مدتی تأمین کند (اعزازی، ۱۳۷۶: ۱۰۳).

علل افزایش مهریه در عصر و زمان حاضر

افزایش مهر در زمان حاضر ما همواره یکی از موانع مهم در راه شکل‌گیری پیمان زناشویی است. دین بودن مهر، امکان حقوقی مطالبه آن در هر شرایطی از سوی زن، عدم پیش بینی دقیق آینده، خوف بروز نگرانی‌های قابل تحمل و ضرورت توسل به طلاق در شرایط حاد و عواملی از این سنخ، تعهد به پرداخت مهریه زیاد را هر چند به صورت وثیقه با مشکلاتی عمدتاً روانی مواجه می‌سازد.

قابل ذکر است که زیادت در اینجا، با توجه به هدیه بودن مهر در نگرش حقوقی اسلام و عدم تعیین کمیت آن (چه در جانب قلت و چه کثرت) امری نسبی است که با توجه به برخی متغیرها، هم چون موقعیت اقتصادی و توان مالی فرد یا در مقیاس اجتماعی با در نظر گرفتن وضعیت اقتصادی اکثریت جامعه، ارزش و اعتبار آن (قدرت خرید حاصله) مقایسه با سایر هزینه‌های زندگی و...، در خصوص آن داوری می‌شود.

در این فصل به تحلیل برخی از علل و انگیزه‌های این زیادت، در عرف می‌پردازیم.

۱- نسبه بودن مهر

از جمله علل افزایش بی‌رویه مهر در زمان حاضر و تمایل بیشتر مردان به پذیرش راغبانه این گونه مهریه‌ها به رغم توان اقتصادی ضعیف و فقدان تمکن مالی لازم، جهت پرداخت آن در وضعیت موجود و در آینده‌ای تا حد زیاد قابل پیش بینی شده تلقی غلط مردان از فلسفه وجودی مهر، وضعیت حقوقی آن و تسامح ساخت یافته زنان در مطالبه و اخذ آن است.

در مقابل، اصرار اسلاف پیشین بر رعایت اعتدال نسبی در تعیین مهر و نیز توصیه اکید روایات دینی به سبک گرفتن آن که در حقیقت با هدف ارائه الگوی مناسب و قابل عمل به مؤمنان القا شده، تا حد زیادی به

وضعیت پرداخت و کیفیت ادای این حق مالی در عرف آن زمان مربوط می‌شود (شرف الدین، ۱۳۸۰: ۳۱۱ - ۳۲۰).

۲- غلبه روحیات اقتصادی و نگرش‌های محاسباتی

یکی دیگر از علل افزایش بی‌رویه مهر، وقوع تغییراتی است که به تبع تغییرات کلی به وجود آمده در نظام اجتماعی و ارزش‌ها و هنجارهای حاکم بر آن در نظام باورها، نگرش‌ها، انتظارات و توقعات، ترجیحات و رفتارهای اکثریت افراد جامعه پدید آمده است.

به مقتضای این تبیین، اشتغالات برون‌خانگی زنان و امکان ایفای نقش‌های متنوع در عرصه‌های مختلف اجتماعی و به تبع آن دریافت پاداش‌های متناسب و مستمری که به یمن موقعیت و شرایط استثنایی فراهم آمده به وسیله نظام‌های اجتماعی در حال توسعه و بالاتر از آن جوامع صنعتی به وقوع پیوسته است، آنان را بیش از همیشه به ارزش وجودی و استعدادها و توانمندی‌ها، کارایی‌ها و خلاقیت‌ها و نقش‌ها و مسؤولیت‌ها، پایگاه‌ها و موقعیت‌های قابل احراز در جامعه و بالطبع بهره‌گیری از امکانات و مزایای متنوع و نیز آثار روانی و اجتماعی ناشی از در اختیار داشتن چنین موقعیت‌هایی، آگاهی و توجه داده است (همان: ۳۲۰).

۳- عدم استیفای حقوق کامل زن

دیدگاه دیگری که در تبیین علل زیادی مهر وجود دارد، آن را محصول و نتیجه غیر مستقیم متروک ماندن سایر الزامات حقوقی و محرومیت زن از دریافت حقوق کامل خویش می‌داند. به اعتقاد این نظریه، مهر به عنوان یکی از حقوق مالی زن، ایده‌ای در اصل مذهبی یا دست کم مورد تأیید جدی ادیان الهی است و دلیل این مدعا، رواج این سنت در ادیان ابراهیمی و مشتقات آن و نیز آیین‌های متأثر از این ادیان، هر چند در قالب الگوهای مختلف می‌باشد و هم‌اکنون نیز به رغم وقوع تغییرات اساسی در جوامع انسانی و بعضاً تضعیف تعلقات دینی، این سنت هم‌چنان با آمیزه‌های معنوی و ارزشی و برخوردار از سبک و سیاق دینی، مورد احترام و مبنای عمل معتقدان به ادیان مذهبی است (آبرکرامبی، ۱۳۶۷: ۱۲۶).

۴- مهار طلاق و کنترل تمایلات نوجویانه مرد

نظریه دیگری که با مذاق عرف موجود سازگاری بیشتری دارد و معمولاً بیش از سایر نظریات، تصریحاً و تلویحاً بدان ارجاع می‌شود و تحت عناوینی هم چون عدم اطمینان نسبت به آینده، ترس از وقوع مسائل غیر قابل پیش‌بینی، کنترل هواخواهی و مهار تمایلات تنوع‌جویانه مرد و ... از آن سخن به میان می‌آید، به نقش و

تأثیر مهر زیاد در ارتقای ضریب استحکام بنیان خانواده و در نتیجه، کاهش احتمال وقوع طلاق و تبعات سوء ناشی آن است (بهنام و راسخ، ۱۳۸۴: ۱۳۳-۱۶۵).

یکی از محققان در تحلیل مشابه می‌نویسد: صفت دیگر ازدواج در ایران، تزلزل و ناامنی نسبی آن است. این امر در ایام سابق، نتیجه حقوق مطلقه مرد در مورد طلاق بوده و امروزه بیشتر بر اثر تحول شگرفی که در هدف ساختمان و وظایف خانواده حاصل شده، روی نموده است. گرانی مهر و درج شروط ضمن عقد، دو نوع تأمینی است که در برابر تزلزل ازدواج، قبول شده و رواج تام یافته است. مطالعه دفترهای ازدواج شمال تهران معلوم می‌کند که مهریه بیشتر دختران این منطقه که از طبقات نسبتاً مرفه هستند، از بیست تا صد هزار تومان تعیین می‌شود در حالی که مهریه عروسان مرکز و جنوب شهر که سکنه محلات فقیرتر را در بر می‌گیرد، از صد تا سی هزار تومان است. شاید بتوان گفت که امروزه ناامنی ازدواج و تزلزل بنیان خانواده در طبقات بالا فزون تر است و سنگینی مهر، فقط علامت اعتبار و حیثیت خانوادگی و نتیجه توقعاتی از نوع هوس و تجمل‌گرایی نیست، بلکه دفاعی در برابر تزلزل اساسی زناشویی نیز شمرده می‌شود. دفاع نیز از شروط ضمن عقد است. همین نویسندگان در جای دیگر می‌نویسد: در ایلات و عشایر تا این اواخر درباره مهر سختگیری نمی‌کردند، چه طلاق معمول نبود و مهریه اندک پذیرفته می‌شد اما پیداست که از چندی پیش تأثیر زندگی شهری به ایلات هم رسیده و چون آینده زنان را تا حدودی نامطمئن گردانیده، میزان مهر از باب احتیاط و دور اندیشی، بسیار بالا رفته است (همانجا).

تأکید می‌شود که مهر زیاد، هر چند به صورت تعهد در ذمه یا به عنوان وثیقه در مقابل حق طلاق، عملاً تأثیر چندانی در انتظام و استحکام خانواده و مهار طلاق ایفا نکرده و نمی‌کند، اما از آثار ذهنی - روانی (مثبت و منفی آن برای دو طرف پیمان) و نقش تأمینی آن برای زن در صورت وقوع طلاق و نیز سوق دادن مرد به خرداندیشی و مصلحت‌سنجی در برخورد با مسایل خانواده و ایجاد محدودیت‌های حقوقی و اقتصادی در راه ارضای تمایلات تنوع طلبانه و هم‌چنین تقلیل موارد اعمال حق طلاق، نمی‌توان چشم‌پوشی کرد (شرف‌الدین، ۱۳۸۰: ۳۴۲).

۵- ارتقای منزلت اجتماعی زن

این دیدگاه نیز کم و بیش از فحوای اظهارات و دلایلی که عرف موجود برای توجیه مطالبه مهر زیاد، بدان تمسک می‌جوید، قابل استنتاج است. در جامعه ما و شاید بسیاری از جوامع دیگر، رسم اجتماعی در مسأله ازدواج، بر اعلان تقاضا و خواستگاری از سوی مرد و متقابلاً اجابت یا عدم اجابت زن استقرار یافته است. برخی از

حقوق دانان اسلامی با تحلیل آثار و تبعاتی که معمولاً بر معکوس بودن این جریان یعنی تقاضای خواستگاری از سوی زن مترتب است، خواستگاری مرد و فروتنی او در عرض حاجت، به رغم گردن فرازی طبیعی را، نشانه دیگری از احترام این قبیل جوامع به منزلت زن و در عین حال تمهیدی خردمندانه برای تحکیم نهاد خانواده می‌دانند. از این رو، تمایل مرد متقاضی به قبول و پرداخت مهر قابل توجه، نشانه روشنی از علاقه مندی وافر او به این وصلت و تأکیدی صریح بر برتری منزلت و جایگاه فرد مورد تقاضا است. زن از طریق چنین اقدامی و برآورد کمیت و کیفیت تعهدات مرد، به میزان عشق و علاقه مکنون در سویدای ضمیر طالب خویش وصول میابد. از طرفی، امکان دریافت یا فعلیت دریافت مهر زیاد برای غالب زنان (خصوصاً کسانی که از کمالات واقعی و سایر امتیازات اجتماعی بهره‌چندانی ندارند) زمینه مناسبی برای تفاخر و ابراز برتری بر همگنان و ارضای برخی تمایلات در ایشان را فراهم می‌سازد. وجود این کارکرد روانی، اجتماعی که در حقیقت به ویژگی‌های روان شناختی زن مستند است، به عنوان یک محرک بالقوه در برافروختن اشتباهی مطالبه مهریه زیاد تأثیر دارد (همانجا).

۶- بالا رفتن هزینه‌ها و تشریفات ازدواج

افزایش مهر، طبق برخی تحلیل‌ها، پیامد افزایش روزافزون هزینه‌ها و تشریفات متنوع و خرج ازدواج هم چون تهیه جهاز است که به وسیله خانواده دختر تأمین می‌شود. رسم نسبتاً رایج در برخی عرف‌ها و خرده فرهنگ‌های فعال جامعه ما، هر چند آثار ناشی از آن کل فضای فرهنگی جامعه را متأثر ساخته به خطا یا صواب بر این شیوه استقرار یافته که خانواده دختر، معمولاً حتی در صورت تمکن مالی داماد، خود را موظف به پذیرش برخی هزینه‌ها که عمده‌ترین آن‌ها تأمین جهاز کامل یا دست کم اقلام عمده آن، متناسب با شأن خانوادگی مشترک است، می‌داند و از این رهگذر، فشار سنگین و گاهی توان فرسا را بر خویش احساس می‌کند. حرمت سنت مذکور و شدت التزام به رعایت آن، در برخی مناطق تا بدان حد است که خانواده‌های ضعیف و بی‌تمکن، صرفاً به انگیزه حفظ آبرو با رهایی از احساس شرمندگی در مقابل فرزند خود یا احیاناً دفع سرزنش‌های متحمل اقوام، به هر اقدام ممکن و مقبولی جهت تأمین این مهم دست می‌زنند. روشن است که پذیرش این سنخ رویه‌های تحمیلی با توجه به طبیعت دم‌افزون آن، بالقوه می‌تواند چرخه عادی زندگی و نظام معیشتی بسیاری از اقشار ضعیف را مختل سازد و اجمالاً مطلوبیت فرزند دختر را تحت الشعاع قرار دهد.

طبق این دیدگاه، نظام اجتماعی موجود با هدف ایجاد توازن و برقراری عدالت اجتماعی در این خصوص، مهر را به عنوان یک سنت ملی، مذهبی کهن، مستمسک مناسبی برای جبران تمام یا دست کم بخشی از هزینه‌های صرف شده خانواده دختر، تشخیص داده است، زیرا مهر، تنها مجرای است که اولیای دختر می‌توانند

از موضع اقتدار و در کمال اعزاز و احترام یا بهره گیری از تمایلات مثبت و روحیه طالبانه مرد، بر جبران هزینه‌های متحمله نقشی اعمال کنند (همان: ۳۴۷-۳۴۸).

۷- شیوع ازدواج‌های برون فامیلی

برخی تحلیل‌های مردم‌شناختی، زیادی مهر در عصر و زمان حاضر را ناشی از وقوع و شیوع ازدواج‌های برون فامیلی می‌دانند. طبق این تحلیل، در نظام‌های اجتماعی سنتی، به واسطه بسته بودن نظام اجتماعی، بساطت آداب و سنن، استقلال فرهنگی، محدودیت ارتباطات برونی، غلبه تمایلات قومی و نژادی، فقدان یا ضعف نظام سلسله مراتبی، محدودیت تحرک اجتماعی، کندی روند تغییرات اجتماعی، تناسب و تجانس روحی و فرهنگی میان اعضا (وجدان جمعی زیاد) تحرز نسبی از اختلاط و امتزاج انساب و...، ازدواج‌ها عمدتاً (جز در مواردی ضروری) درون گروهی صورت می‌گرفت. افراد ساکن در طوایف و روستاها به اقتضای برخی ضرورت‌ها و وجود عوامل متعدد برونی و درونی، همواره به استقرار و تحکیم همکاری و همیاری مشترک عاری از تنش نیاز داشتند و برای تأمین این مهم نیز معمولاً هزینه‌های سنگینی را متحمل می‌شدند. این احساس ضرورت وابستگی، آگاهانه یا ناخودآگاه موجب می‌شد تا مردم ساکن در این اجتماعات، هم‌گرایی و تعلقات خویش را از حد تعلقات جغرافیایی به ارتباطات خویشاوندی نیز تعمیم دهند و از این طریق، بر استحکام‌ها پیوندهای موجود بیفزایند. از این رو، ازدواج درون گروهی یا درون فامیلی به عنوان مهم‌ترین ابزار نیل به این مهم مورد توجه واقع شده و این الگو به عنوان کهن‌ترین الگوی زناشویی تا قبل از فروپاشی ساختار سنتی در بسیاری از مناطق و شکل‌گیری نظام‌های اجتماعی موجود، هم‌چنان به عنوان الگوی رایج و متعین، مبنای عمل بوده است (همان: ۳۵۱-۳۵۲).

۸- کمال یابی زن

نظریه دیگر زیادی مهر، ناشی از دستیابی به مجموعه‌ای از کمالات و ویژگی‌های ارزشمند زن که در تحرک اجتماعی وی نقش جدی داشته از این رو، رشد کمی و کیفی تحصیلات، شکوفایی استعدادها و توانمندی‌های بالقوه، افزایش کارایی و قابلیت ایفای نقش‌های متنوع، توسعه قلمرو فعالیت، درگیر شدن در عرصه‌های مختلف فعالیت اجتماعی، تحصیل یا امکان تحصیل موقعیت اجتماعی، دستیابی به پاداش‌های متنوع مادی و معنوی که به یمن تسهیلات این دوره تمدنی خاص فراهم آمده، شأن و منزلت اجتماعی و اهمیت و کارآیی زن را بیش از پیش ارتقا بخشیده است. زن به موازات توفیق و بخت بهره‌گیری از امکانات موجود در راستای رشد و شکوفایی سرمایه‌های وجودی خویش و حرکت هم‌سو با اقتضات تمدنی، ارزش و اعتبار خود را

در سلسله مراتب نظام اجتماعی برتری داده و به تبع آن، از امتیازات مادی و معنوی آن نیز برخوردار خواهد بود، وقوع این تحول عظیم در حیات زن امروز، همه ابعاد فردی و اجتماعی وی را متأثر ساخته است.

مطابق این نظریه، افزایش مهر نیز از جمله تبعات این ارتقای موقعیت است و چون زن از رهگذر این پویش تکاملی، به موقعیت و جایگاه برتری در مقایسه با گذشته دست یافته و ارزش و اعتبار بیشتری را به خود اختصاص داده است، در فرایند ازدواج نیز به عنوان یکی از مهم ترین مقاطع زندگی، حقوق و امتیازات ویژه‌ای برای خود قایل است و جامعه نیز به وی حق می‌دهد تا متناسب با میزان برخورداری از ویژگی‌های اکتسابی مذکور و درجه اعتبار پایگاهی‌اش در رتبه بندی نظام اجتماعی، مهریه‌ای را مطالبه کند (ساروخانی، ۱۳۷۰: ۲۵).

نگاهی به پیشینه تعیین مهر در بیرجند

کشور ما ایران از بزرگترین گهواره‌های تمدن و فرهنگ جهانی است و هزاران سال است که نیاکان خردمند ما فرهنگ و تمدن سترگی را پی افکندند که به رغم آسیب و گزند بسیار، هم چنان از میراث گرانقدر ما نغمه‌ها ساز می‌کند. فرهنگ و تمدنی که افق‌های درخشان تاریخ و اندیشه را پیش روی ملل مختلف نیز گشوده است تا آنجا که این موارث فرهنگی هم امروز، مایه مباهات بشری است. میراث بر جای مانده در این سرزمین کهنسال را باید مشتاقانه دید و شناخت و در معرفی آن به هر شکلی کوشید.

منطقه پهناور خراسان در قلب خود و با حضور سبز بارگاه امام هشتم، امام رضا (ع) مردمی مهربان، دلسوز و مهمان نواز را دارا می‌باشد. این منطقه به سه زیر مجموعه استانی تقسیم می‌شود که عبارتند از استان خراسان رضوی، استان خراسان شمالی و استان خراسان جنوبی. در هر کدام از این استان‌ها آداب و رسوم، عادات و عقاید خاصی حکمفرما است. شهر مورد مطالعه این پژوهش همانطور که مشاهده می‌شود در استان خراسان جنوبی، شهرستان بیرجند می‌باشد. جهت آشنایی با پیشینه تعیین مهر در این منطقه ابتدا لازم می‌باشد به نظام طبقاتی این شهر در زمان گذشته که این خود عاملی در تعیین مهر است، اشاره نمود. طبقات اجتماعی بیرجند در روزگاران قدیم (دوره قاجاریه) به گروه‌های زیر تقسیم می‌شوند: ۱- امیران ۲- اشراف و دیوانیان ۳- علما و روحانیون ۴- ملاکان ۵- بازرگانان ۶- صنعتگران و پیشه وران ۷- کشاورزان (علیزاده بیرجندی، ۱۳۸۵ الف: ۴۵-۵۰). مهریه را در بیرجند "مهر (مار) mar" می‌گویند. معمولاً مبلغ مهر را با پول رایج تعیین می‌نمودند. به دلیل تورم و نوسانات ارزش پول، خانواده دختر کمتر پول را به عنوان مهریه قبول می‌کردند و برای آنکه پشتوانه مالی قابل اعتمادی برای دختر وجود داشته باشد اقلامی را از قبیل ملک، دکان، خانه، مزرعه، دیم زار، طلا، نقره، جواهرات، فرش، گوسفند و شتر را در عقدنامه‌ها می‌آوردند. مطالعه و مقایسه عقدنامه‌های عهد قاجاریه در

بیرجند ما را متوجه تفاوت‌هایی میان عقدنامه‌ها از جنبه‌های گوناگون می‌کند. وجوه تمایز عقدنامه‌ها بیشتر به تفاوت طبقات اجتماعی بر می‌گردد. از این رو، می‌توان گفت مهرنامه‌ها کلید شناخت موقعیت طبقاتی جامعه می‌باشند. در مهرنامه‌ها چند عامل مهم، آگاهی بخش موقعیت طبقاتی است این عوامل عبارتند از:

۱- القاب ناکح و منکوحه و پدرانشان مانند: عالیحضرت (لقب ناکح) - البالغه (لقب منکوحه) - عالیشان (لقب پدر ناکحه و منکوحه) و غیره.

۲- ارقام مهریه بویژه وجوه نقدی

۳- شکل ظاهری عقدنامه‌ها (از منظر هنری و تزئینات کتابت مهرنامه‌ها)

در اینجا لازم به ذکر است به این مطلب اشاره شود که به القابی که در مهرنامه‌های بیرجند آورده شده‌اند برخی جنبه توصیفی و برخی مبین موقعیت صنفی و طبقاتی خانواده‌های دختر و پسر بودند. در مورد ارقام مهریه نیز برتری طبقاتی و به دنبال آن، تمکن مالی، تملک زمین و دارایی و عواملی از این قبیل باعث تمایز عقدنامه‌ها از یکدیگر می‌شود. مبالغ بالای مهریه متعلق به طبقات بالای جامعه بود. بنابراین می‌توان از ارقام و میزان مهریه‌ها به شأن طبقاتی و موقعیت اجتماعی هر یک از طرفین عقد و خانواده هایشان پی برد (علیزاده بیرجندی، ۱۳۸۵: ۴۰-۴۱). مهر زن‌های طبقه پایین خیلی کم بوده مثلاً ده تومان، بعضی که کارشان گاوداری یا الاغ داری بوده مثل گاو یا الاغ را مهر می‌کردند. افزون بر میزان مهریه، نوع ارقام ذکر شده نیز حاوی اطلاعات سودمندی است. برای نمونه، آوردن تفنگ به عنوان یکی از ارقام مهریه در عقدنامه‌ها، نشان از خاستگاه ایلیاتی صاحبان قباله دارد. در عقدنامه‌ها نام پدر همیشه ذکر شده این امر به جز احترام به والدین که در مورد دختر اجازه پدر از شرط عقد است وجه تاریخی و اجتماعی دیگری نیز دارد و آن شجره نامه افراد است. از درون مهرنامه‌ها چهل لقب برای ناکح (داماد)، بیست و شش لقب برای عروس، بیست و هفت لقب برای پدران آن‌ها استخراج شده است (علیزاده بیرجندی، ۱۳۸۵: ۵۷). در این منطقه، بین مردم مثل تمام شهرهای ایران این جمله معروف در خصوص مهریه رایج است "چه کسی داده و چه کسی گرفته؟" در باور عموم مردم، طلاق را امری نکوهیده می‌دانند و اعتقاد دارند که زن با لباس سفید عروسی به خانه شوهر رفته و با کفن از خانه وی خارج می‌شود. در مواردی که در بالا ذکر شد، مطالعه مهر در زمان گذشته علی‌الخصوص زمان قاجاریه است اما در زمان حال به جای اینکه جنبه مثبت رسم ازدواج و تعیین مهریه را در نظر بگیرند مانند بسیاری از شهرهای ایران در زمان تعیین مهریه، مهریه‌های سنگین هم چون تاریخ تولد دختر، ویلای شمالی و یا حتی در برخی موارد اقلامی چون حیوانات

و ماشین‌های مدل بالا و غیره مشاهده می‌شود. امروزه دیگر در باور بعضی از مردم، سبک و آسان گرفتن ازدواج برای جوانان تا بتوانند راحت تر و سریع تر در سنین مناسب به سر و سامان برسند، رایج نیست. در برخی موارد با ازدواج‌هایی با شرایط سنگین روبرو هستیم، هزینه‌های گزافی که بیشتر ازدواج را به یک امر تشریفاتی و پر زرق و برق تبدیل کرده است تا یک مراسم شرعی و سنتی. این امر خود نیز کارکردهای منفی فراوانی چون بالارفتن سن ازدواج، افزایش سطح توقعات در زندگی مشترک (در سال‌های بعد یا حتی در همان سال‌های اولیه)، متحمل شدن هزینه‌های سنگین، ایجاد تعارض و تضاد بین خانواده‌های طرفین و بسیاری از بیماری‌های روحی و روانی و عصبی بدلیل استرس‌ها و فشارهای مالی به مرور زمان در زوجین را به دنبال دارد. به طور کلی، امر ازدواج و تعیین مهریه را طوری باید در نظر گرفت که نه سبک شمرده شود و نه آن چنان سنگین و سخت که به عبارتی دور از عرف و سنت و شرع باشد.

نتیجه گیری

در زندگی زناشویی عشق از ناحیه مرد آغاز شده و زن پاسخگوی عشق اوست و مرد به احترام او هدیه‌ای نثارش می‌کند. قرآن تصریح می‌کند که مهر عنوانی جز عطیه و پیشکش ندارد و نمی‌توان مهر را قیمت زن دانست. ملاحظات دقیق روانی و اجتماعی سبب استحکام حلقه خانوادگی می‌شود و اسلام همه این‌ها را در نظر گرفته و مهر و نفقه را از این جهات لازم می‌داند. بر اساس نتیجه گیری از نظریات موجود در جامعه شناسی و مردم شناسی، مهر هدیه‌ای بلاعوض و برخوردار از ارزش نمادین است. اصولاً یک جامعه سالم و پا برجا، نیازمند خانواده‌هایی مستحکم و شاداب است. تشکیل خانواده با ازدواج دختر و پسر آغاز می‌شود و مهریه نشانه اعتماد خانواده دختر به خانواده پسر و پذیرش خواستگاری و هم‌چنین سنتی کهن و اسلامی در ایران است؛ اما باید حد و حدودی داشته باشد تا وسیله‌ای برای سوداگری و تحت الشعاع قرار گرفتن ارزش‌های دینی نبوده و صرفاً یک معامله یا مبادله در جهت ثروت و مال اندوزی نباشد، چرا که پیامدهای آن نه تنها در خانواده اثرات منفی دارد بلکه سبب فروپاشی عدم اعتماد زوجین شده و جامعه را دچار اختلال و بی‌نظمی می‌کند. بنابراین تعیین مهریه باید به گونه‌ای باشد که ضمن ایجاد امنیت و اعتماد خانواده، سنت ازدواج و تشکیل خانواده را با مشکل مواجه نسازد.

به طور کلی مهریه در نظام خانواده دارای کارکردهای فردی و اجتماعی متعددی است که برخی از آن‌ها در ذیل اشاره می‌شود:

۱. اعتبار بخشی بیشتر به پیوند زناشویی و ارتقای موقعیت ارزشی آن

۲. ابزار وفاداری و صداقت مرد به استمرار زندگی مشترک در قالب یک نماد ملموس

۳. ابزار قدردانی از زن به سبب اجابت دعوت مرد و اعلان آمادگی برای پذیرش یک زندگی مشترک به صورت مادام العمر

۴. ارتقای موقعیت و اعتبار زن

۵. بالا بردن تمایل زن به قبول دعوت مرد و پذیرش لوازم آن

۶. ارضای میل طبیعی زن و مطلوب واقع شدن نزد همسر خود

۷. ایجاد تلقی جدی تر از زندگی زناشویی

۸. زدودن تلقی استفاده رایگان از دیگران و بهره کشی از آنها

۹- ایجاد امکان جهت تأمین برخی از نیازهای ضروری زن و ...

تأدیه مهر و کیفیت پرداخت آن نیز از جمله مسائلی است که برخی از سازمان‌ها و مجامع حقوقی ما تحت تأثیر برخی از رخدادهای ناخوشایند و ظلم‌های غیر قابل توجیه، جهت یافتن راه‌های مناسب به تکاپو واداشته است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. آبرکرامی، نیکلاس (۱۳۶۷). فرهنگ جامعه شناسی. ترجمه حسن پویان. تهران: چاپخش.
۲. اعزازی، شهلا (۱۳۶۷). جامعه شناسی خانواده. تهران: روشنفکران و مطالعات زنان.
۳. بهنام، جمشید، راسخ، شاپور (۱۳۴۷). مقدمه‌ای بر جامعه شناسی ایران. تهران: خوارزمی.
۴. فولادی، ابراهیم (۱۳۸۳). مهریه و تعدیل آن. تهران: دادگستر.
۵. جانانان، ترنر (۱۳۷۸). مفاهیم و کاربردهای جامعه شناسی. ترجمه محمد فولادی و محمد عزیزی بختیاری. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۶. دورانت، ویل (۱۳۷۰). تاریخ تمدن. ترجمه آرام پاشایی و آریان پور. آموزش انقلاب اسلامی.
۷. ساروخانی، باقر (۱۳۷۰). مقدمه‌ای بر جامعه شناسی خانواده. تهران: سروش.
۸. شرف‌الدین، حسین (۱۳۸۰). تبیین جامعه شناسی مهریه. قم: مؤسسه آموزش و پژوهش امام خمینی.
۹. صدری، حسین (۱۳۴۸). حقوق زن در اسلام و اروپا. تهران: سازمان کتاب‌های پرستو.
۱۰. طالقانی، سید محمود (۱۳۶۰). پرتوی از قرآن. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۱. علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۸۵ الف). فصلنامه فرهنگ خراسان جنوبی. شماره ۳. انتشارات اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی بیرجند.
۱۲. علیزاده بیرجندی، زهرا و دیگران (۱۳۸۵ ب). نگرشی بر مهرنامه‌های عصر قاجاریه در بیرجند سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری.
۱۳. کوزر، لوئیس (۱۳۸۰). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی. ترجمه محسن ثلاثی مجرد. تهران: علمی.
۱۴. هومر (۱۳۶۸). اودیسه. ترجمه سعید نفیسی. تهران: علمی و فرهنگی.